

TEFSİR VE TEFSİR'DE EDEBÎ TEFSİR METODU

Müellif : **Emin El HÜLÎ**

Mütercim : **Yrd.Doç.Dr. Mevlüt GÜNGÖR**
A.Ü. İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(GEÇEN SAYIDAN DEVAM)

VII - TEFSİR RENKLERİ (AKIMLARI)

Bu mecâzi başlık altında biz sâdece, Tefsir'deki etkisi açıkça görülen bir gerçeğe işâret edeceğiz. O da, şudur: Herhangi bir nassı tefsir eden bir şahıs, -bilhassa edebi metinlerde- o nassa yaptığı tefsir ve onu anlayışıyla, metne yeni bir renk verir. Zîrâ, herhangi bir ibâreyi tercüme edip açıklayan bir kimse, aynı zamanda, o ibârenin fikri seviyesini, kendi bilgisi ve şahsiyeti ile sınırlandıran bir kimsedir; ve yine bu kimse, o ibârenin mânâsının ve hedefinin uzandığı akli ufku kendi başına tayin eden kimsedir. O, bütün bunları ancak, kendi fikri seviyesi ve akli ufkunun genişliği nisbetinde yapabilir. Çünkü elde edilen mânâlar onun şahsiyetinden öteye geçemez. Zira, kişi kendi şahsiyetini aşamaz. Binâenaleyh o, nassı ancak, fikrinin ulaştığı ve aklının yettiği yere kadar anlayabilir. Ve o, ancak bu kadarıyla o nassa hâkim olabilir ve onun açıklamasını tayin edebilir. Böylece o, aslında ibâreyi kendisine çeker ve bağlar, bazen kuzeye, bazen güneye uzatır, bazen yukarıya çeker, bazen de aşağıya indirir. Bu suretle o, her hâlükârda kendi benliğinden ibâreye birşeyler katar ve o ibâreden ancak kendi fikri ve akli gücü nisbetinde bir şeyler çıkarabilir. Bu durum, kendi lügat bilgisi imdâdına koştığı, ve tevil, mecaz gibi çeşitli edebi sanatlarla ilgili zengin edebiyat kültürü ufkunu açtığı zaman ne kadar açık bir şekilde görülür. Ayrıca onun bu tefsir çabasına sâhip olduğu diğer bilgi-

ler de yardım eder. Yine de onun Arap dilinde bilmesi gereken daha bir çok şey vardır.

Nitekim, buna göre, her zaman ve her asırda, nakli veya akli, hangi tefsir metoduyla olursa olsun, Kur'ân'ı tefsir etmeye teşebbüs edenlerin şahsiyetlerinin izlerini, yazdıkları tefsire naksettiklerini görüyoruz. Bu şahsi izler, nakli tefsirde, ilk elde belki, açık bir şekilde görülmeyebilir. Fakat dikkat edilirse, bu metodu kullananların bile, tefsirlerinde yalnız kendilerine göre, ele aldıkları âyete yönelik veya onunla ilgili gördükleri rivâyetleri topladıkları açık bir şekilde farzedilir. Ayrıca o, âyetin ifâde edebileceği manalardan, kendi aklına gelenine ve o mevzudaki genel fikrinin kendisini sevkettiği mânâyâ yönelir ve böylece, ele alınan âyet ve onunla ilgili olarak naklettiği rivâyetler arasında gönül rahatlığı içinde bir ilgi kurar... Ve tabiatıyla, bir rivâyete ilgi duyup, onu kabul ederken, veya ona aklı yatmayıp reddederken, bu rahatlığın, hem rûhen hem de aklen tesiri altında kalır.

İşte bu sebeble, -İbni Haldun'un, daha önce zikrettiğimiz ibâresinde de işare ettiği gibi -o siralarda insanların ümmi oluşları ve aralarında bu gibi konularda bilinenlerin az oluşu sebebiyle, yaratılışın başlangıcı, varlığın neş'eti ve ilk insanlık târihindeki büyük olayların tafsilâtı gibi iştiyak ve ilgi duydukları haberler revaç bulmuştur.

Ve tabiatıyla, bu durum, isrâiliyyât'ın çoğalmasına sebep olmuştur!! İşte bütün bunlar, bu ilk asırdaki ilmî seviyenin bir göstergesi durumundadır.

Buradan hareketle diyebiliriz ki, nakli tefsirin revâcında ve yaygın bir şekilde kullanılmasında bile, tefsiri yapan kişinin şahsiyeti, o tefsire ayrı bir renk veren ve bu metod içinde de ayrı bir ekolü destekleyen bir unsur olmuştur.

Tefsir akîf ve içtihadî olunca, elbette, bu şahsî renk katış daha açık ve seçik bir şekilde görülür. Daha önce, tefsiri yazan kişinin kültürünün yazdığı tefsir üzerindeki tesirine işaret etmiştik. Doğal olarak, müfessirin tefsirindeki ilgi ve çalışma sahasını, ibâredeki mânâlarla çıkarmakta faydalandığı unsurları, bu mânâlarla ilgilenirken ağırlık verdiği tarafı, hep onun kültürü ve bilgilerinin çeşidi tayin ve tesbit eder ve yaptığı tefsir bütün bunlarla etkilenir. Hatta, -daha önce de değinildiği gibi- bizzat bu bilgilerin târihleri bile, tefsirin ele alınışı ve ona gösterilen ihtimamdan etkilenmiştir.

Nitekim bu renklendirme gerçeği sebebiyle, tefsirlerin, müfessirlerin, nassa baktıkları, ve ondaki mânâları açığa çıkarmak için faydalandıkları, çeşitli ilimler ve bilgilerle etkilendiklerini siz de -açık şekilde- görebilirsiniz. Bundan başka, tefsirle, bu ilimler arasında kurulan bu ilişki, bu ilimlere, tesiri ve değeri ancak o ilimlerin târihlerinde değerlendirilebilecek bir nevi servet kazanmıştır.

Meselâ bir nahiv Âlimi, irap ilminin esasları yönünden Kur'an'a bakar, o esasları, Onun mânâlarını anlamakta esas ittihaz eder, ve delâletlerinin tesbitinde onların hakemliğine baş vurur. Böylelikle tefsir, bu ilmin araştırma metodu ve üslubunun rengine bürünmüş olur... Fakat, diğer taraftan da, Kur'an'la Nahiv arasında kurmuş olduğu bu ilişki ve yapmış olduğu çalışmalar vesilesiyle, bu ilmin târihinde değerlendirilip incelenecek ve üzerinde araştırmalar yapılacak pek çok malzeme bırakmış olur...

İşte bu şekilde, muhtelif renkte tefsir akımları ortaya çıkmış ve müfessirlerinin kültürleri adedince çeşitli tefsirler telif edilmiştir. Meselâ, daha önce de bahsedildiği gibi, mütekelliminden Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, "el-Muhtezem" diye isimlendirilen kitabında, bid'atçıların kendi bâtil görüşleriyle ilgi kurdukları hiç bir âyeti, bu ilişkiyi çürütmeden ve onun aslında ehl-i hakkın bir delili olduğunu isbât etmeden geçmemiştir.

Hattâ onun bu kitabı hakkında bizzat kendisinin şu sözünü de naklederler: "Bu kitapta, muhâliflerin meseleleri ile ilgili öyle kelâmî münâkaşalar vardır ki, muhâlifler onları ne sormuşlar, ne kitaplarına yazmışlar ne de sormak akıllarına gelmiştir. Fakat o, bu kitabında Allah'ın tevfiğiyle onların hepsine de cevap vermiştir (44).

Aynı şekilde, Fahrur-Râzi'nin tefsirinde yaptığını da herhalde biliyorsunuzdur. O da, hakimlerin ve filozofların sözlerini, kelâmî meselelerdeki şüphelerini tefsirinde toplamış ve bu tutumu, hakkında yukarıda geçen sözün söylenmesine kadar varmıştır... İşte bu ve benzeri eserler tefsirde kelâmî akımı temsil ederler. Bunlar Kur'an'a Kelâm İlmi metodu ile bakıp, tefsiri c tarafa yönlendirirler. Bu akım, netice itibarıyla özel mezhebf çekişmelere kadar gitmiştir. Bunlardan belki de en meşhuru, Mutezili çizgisi ile, Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ıdır...

Bundan başka, tefsirde, Fıkhî bir akım da görülür. Ayrıca, Belâgat ve Kasas ile ilgili tefsir akımları da vardır...

İşte bu şekilde, her akımda yazılmış olan tefsirler müstakil olarak sayılıp, tafsilâtlı bir Tefsir Târihi içinde her tefsir hakkında geniş bilgi verilebilir... Ve orada, tabii makbul olan akımlarla, makbul olmayan ve hoş karşılanılmayan akımlar belirtilir. Meselâ, Bâtınî ve aşım İşâri Tefsir ve benzeri makbul olmayan tefsir akımları gibi... Çünkü bunlar Kur'an'ı hedefinden saptırıp, Onun din ve dünya hayatını birleştirmesindeki islâh edici hedefine ve bundaki ilâhi hikmete ters düşerler. Bundan ötürü, eskiler bu gibi çirkin ve makbul olamayan tefsir çeşitlerini anlatmışlar ve onları halkın nazarından düşürmeye çalışmışlardır.

Tabiatıyla, bu kötü görülen akımlar dışında kalanlar, onların bu hücumlarından kurtulmuşlardır. Fakat yine de, Kur'an'dan beklenen neticenin tahakkuku için, bu eserler bir incelemeden geçirilmelidir. Bu inceleme sonunda da ya sağlam bir eser olarak kahr yahut da makbul bir eser olmadığı ortaya çıkar...

Tefsir akımları konusunda, Üstâd İmâm Muhammed Abduh (Allah ona rahmet etsin) şöyle der (45). "...Kur'an tefsirinde, bu çeşitli akımlardan birisinin fazlaca tesirinde kalmak bir çok kimseyi bu ilâhi Kitâbın asıl hedefinden saptırır ve onları Onun gerçek manasını unutturacak bir çok yollara sürükler." ... Aynı şekilde, yine bu konuda, başka bir yerde de şöyle der:

(44) İbni Asâkir, Tebyînu Kizbi'l-Mufterî, s.133, Dımaşk baskısı, (İbâre sâdece zamirleri değiştirilerek alınmıştır.)

(45) Tefsiru'l-Fatiha, Menâr baskısı, 1345, s. 9-10

(46) " Tefsir iki kısımdır: Birisi, kuru, Allah ve Onun kitâbından uzaklaştıran tefsir ki, bu çeşit tefsirde sâdece, lâfızlar tek tek ele alınıp halledilir. Cümlelerin irâbı yapılır. İbare ve işaretlerdeki edebi sanatların ifâde ettiği manaları açıklanır. Tabii ki, bunlar tefsir diye isimlendirilmemelidir. Bunlar ancak, Nahiv ve Meâni... gibi ilimlerde bir alıştırmadan ibârettir."...

Üstâd, özellikle Fıkhî Tefsir akımı hakkında da şöyle der: (46) "İstılahta" Fıkıh" diye isimlendirilen amelî hükümler, Kur'ân'da en az geçen hükümlerdir. Şüphesiz Kur'ân'da bundan başka terbiye edici ve ruhları mutlu kılacak istikâmete sevkedici hükümler de vardır.

Üstâd, (Allah Ona rahmet etsin) bir taraftan bu akımların meydâna getirdikleri zararlara işâret ederken, bir taraftan da, kendisi, başka bir akımı benimser ve çeşitli yerlerde onu anlatmaya çalışır. Bunlardan birinde ondan, şöyle bahseder: (47) "Bizim istediğimiz tefsir, insanların dünya ve Ahirette mutlu olmalarını sağlayacak olan esasları gösteren bir dinin kitabı olması bakımından, Kur'ân'ın anlaşılmasını temin etmektir. Şüphesiz ki bu, ondan beklenen en önemli gayedir. Bunun dışındaki konular ise, ya buna tâbidir, yahut da, onun elde edilebilmesi için bir vâsıta"dır."

Başka bir yerde de şöyle der: (48) "Bizim bir farzı kifâye olarak, insanların üzerine farz olduğunu söylediğimiz tefsir, müfessirin, sözün sâhibininin, bu sözden maksadının ne olduğunu anlamaya yöneldiği bir tefsirdir. Bu tefsirde o, itikâdî, amelî ve ahlâkî hükümlerdeki hikmeti tesbit etmeye çalışır. Bunları, insanların ruhlarını cezbedecek ve onları tatbika sevkedecek bir

şekilde yapar. Kur'ân'da ortaya konulmuş olan doğru yolu güzel bir şekilde sunar. Ancak, bu ve benzeri vasıflar yerine getirildiği takdirde, C. Allah'ın: "Bir hidâyet rehberi ve bir rahmet olarak..." (49) sözünün mânâsı gerçekleşmiş olur. Binâenaleyh, bütün bu edebî sanatların ve şartların ardındaki asıl maksat, Kur'ân ile hidâyete kavuşmaktır." İşte, Üstâd İmâm'ın nazarında güzel olan tefsir bu çeşit bir tefsirdir. Onun bu husustaki görüşlerini incelemeye aşağıdaki konudan sonra tekrar döneceğiz.

VIII - TEFSİRDE TAKİP EDİLEN USUL

İslâm toplumu daha ilk asırlardan itibaren (50) Kur'ân tefsirini sûrelerin tertibi üzerine yapmaya başlamıştı. Her sûrede, lüzum gördükleri bazı âyetler veya tek bir âyet, veyahut da bir âyet'in bir kısmı üzerinde duruyorlar ve böylece müfessirler, tercih ettikleri akımlara göre âyetlerde lüzumlu gördükleri şeyleri açıklamaya çalışıyorlardı. Böylece, kendi şahsiyetlerini de tefsirlerine aksettirmiş oluyorlardı. Tefsir'de bu gün bile yaygın olan usul budur. Hattâ, müfessirler Kur'ân'ın sâdece özel bir yönü ile ilgilenip, belli bir konuyu seçerek Kur'ân'da onu araştırdıklarında da bu usulü takip etmişlerdir.

Meselâ, bunlardan hâlen elimizde bulunan el-Cassâs'ın (Ö.H.370) Ahkâmul-Kur'ân'ı fıkhi bir tefsirdir. Müfessir bu eserinde her şeyden önce, Kur'ân'ın bu yönü ile ilgilenir. Fakat, bununla beraber, tefsirinde, surelerin ve âyetlerin tertibine riayet ederek bu geleneksel usulü takip eder.

(46) A.g.e. s. 18

(47) A.g.e. s. 10.

(48) A.g.e. s. 19

(49) el-A'raf (7) : 52 ve benzerleri.

(50) *İbni Abbâs'ın kölesi İkrime* (Ö.H. 105) şöyle der: "İki kapak arasındaki hepsini tefsir ettim." (*el-İtkân* II, 225). *İbni Cüreyc* (Ö.H. 150) 'in de tefsirde üç büyük cilt eseri vardır (*el-İtkân*, II, 224). *İkrime* 'nin bu sözü ile bu büyük ciltlere Kur'ân'ın İslâmî hayatla olan sıkı ilişkisi eklenince ve bunlara, toplumun hukûkî hükümleri ve diğerlerini Ondan almada gösterdiği büyük ilgi ve buna duydukları büyük ihtiyaç da ilâve edilince, bütün bunlar ve benzerleri onların Kur'ân tefsirini iyi bir şekilde araştırdıklarını gösterir. Böyle olunca, Kur'ân ın bütünüyle, sûre, sûre ve âyet âyet tefsiri daha erken devirlerden itibaren başlamıştır. Ben bunun ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başlarında olduğu fikrine pek ihtimal vermiyorum. *Duhâ'l-İslâm* (II, 141) müellifi, *Ferrâ'nın* (Ö.H.207) Kur'ân'ı mevcut tertibe göre, âyet âyet sırayla tefsir eden ilk müfessir sayıldığı fikrine meyyleder, O, bu kanaatini *İbni Nedim'in Fihrist'*inden alır. *Ferrâ'nın*. "Meâni'l-Kur'ân" adlı bu eseri elimizdedir. O, âyetleri surelerdeki sırasına göre ele alışında *Ebû Ubeyde'nin* (Ö.H.209 yaklaşık) "*Mecâzu'l-Kur'ân*" na benzemektedir. Bu eserin elimizde bulunan kısımlarında, sûreler, tertibine göre ele alınmaktadır. Her sûrede, âyetlerin içinde bulunan mecazlardan ihtiyaç duyulanlar açıklanmakta ve asıl maksatlarına temas edilmektedir. Binâenaleyh bu konuda *Ferrâ'nın* şahsi bir önceliği yoktur. Bilâkis, anlaşıldığına göre bu o zamanın genel bir usulüdür. Onlardan önce yazılmış bir tefsir elimize geçmiş olsa, Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin tertibine göre yapılan bu tefsir usulü'nün, belki de *Ferrâ ve Ebu Ubeyde'den epey bir süre önce* başladığı görüşü ağırlık kazanacaktır.

Bundan daha da dar bir çerçevede, bazı müfessirlerin, Kur'an'da muayyen bir konu hakkındaki dağınık bilgileri toplayarak, o konuyu etraflıca araştırdıklarını görüyoruz. Meselâ, bunlardan birisi, Şemsu'd-Dîn ibnu Kayyim el-Cevziyye'nin (Ö.H.751) Kitâbu't-Tibyân fi Ak-sâmi'l-Kur'an adlı eseridir. Müellif bu eserinde, özel bir konunun incelenmesini hedef almıştır. O da, Kur'an'da yemin konusudur. Eser, Kur'an'daki yeminlerin yapısına genel bir bakışı ihtivâ etmektedir. Fakat bununla beraber o, bu konuda birbirine benzeyen âyetleri toplayıp incelemesine girişerek onları, Kur'an'ın bazı yerlerinin anlaşılmasında, yine Onun bazı yerlerinden faydalandığı karşılaştırmalı bir tefsir metodu ile ele almamıştır. Eğer böyle yapılmış olsaydı, Kur'an'ın muayyen bir şeye yemin etmekteki metodu hakkında, toplu bir bilgi veren bir anlayışa varılacak, bu konuda gelen bütün âyetler sıralanarak hepsine toplu bir şekilde bakılmış olacaktı. İbn Kayyim, her ne kadar bunu, sür'atli bir şekilde bir dereceye kadar yapmışsa da tabii bu kâfi değildir.

Netice itibarıyla, Kur'an tefsirinde genel olarak tâkip edilen usûl, Kur'an'ın, sûre ve âyetlerinin mevcut tertibine göre ele alınması usûlüdür. Tabii bu usul ne kadar faydalıdır, tartışılabilir. Biz, bu konudaki sözümlü, aşağıdaki konuyu işlerken ifade edeceğiz.

IX-BUGÜN TEFSİR NASIL YAPILMALI?

Eskiler, İslâmi İlimlerin hayatı hakkında söz ederlerken bu ilimleri başlıca üç kısma ayırmışlardır:

a) Olgunlaşmış ve tam olarak kemâle ermiş olan ilimler, bunlar. Nahiv ve Usûlü Fıkıh ilimleridir.

b) Olgunlaşmış, fakat henüz tam olarak kemâle ermemiş olan ilimler, bunlar, Fıkıh ve Hadis ilimleridir.

c) Henüz ne olgunlaşmış, ne de kemâle ermiş olan ilimler ki, bunlar da Beyân ve Tefsir ilimleridir...

Şuna bakın ki, C.Allah bana, I.Fuâd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, ilk olarak, Beyân İlmî ile, Tefsir ilmi derslerini vermeme takdir etmiş... Eskilerin bu iki ilmin henüz olgunlaşmadığına dâir sözlerini, bu konuda yeni bir çabaya girişmek için kendime açık bir izin olarak kabul ediyor ve bu iki ilmin hayatında yeni bir teşebbüse geçiyorum. Bu işe, kendime prensip olarak ittihâz ettiğim şu parola ile başlıyorum: "Yenileme önce, anlayış olarak eskinin öldürülmesi ile başlar." Yine takdiri ilâhiye bakın ki, bu yeni çabamın ilk toplu ürünü olarak, "Dâiratü'l-Meâ-

rifi'l-İslâmiyye ansiklopedisinde "Belâgat" maddesinin yazılmasını, ve yine işte bu "Tefsir" maddesinde de bu çabamın tefsir sahasındaki esaslarının ilk tescilini bana nasib etti.

1 - Kur'an Arapçanın en büyük kitabıdır

Yukarda, çeşitli tefsir akımlarından söz ederken, müfessirlerin kendilerine hedef olarak seçtikleri ve başka şeylerden önce, en çok onu gerçekleştirmeye önem verdikleri amaçlarını açıklamaya çalışmıştık. Bu arada, Üstâd İmâm Muhammed Abduh (Allah ona rahmet etsin) bu husustaki görüşlerine de yer vermiştik. Üstâd o sözlerinde, onların önemle üzerinde durdukları amaçlarını tenkit etmekte ve tefsirde en önemli ve ilk hedef olarak, Kur'an'daki itikâdî, amelî, ahlâkî vb. hükümlerin hikmetlerinin ruhları cezbedici bir şekilde açıklanılmasını, böylece Kur'an'ın hidâyet ve rahmetinin gerçekleştirilmesini ön görmekteydi... Çünkü, ona göre, asıl maksat, Kur'an ile hidâyete kavuşmaktı. Hiç şüphesiz bu gaye, bütün müslümanların gerçekleştirmeye muhtaç oldukları yüce bir gayedir.

Fakat bu gaye hakkında, şöyle bir yorumda bulunmamız da aşırı bir görüş olarak kabul edilmemelidir: Şüphesiz ki bu gaye, tefsirden murad edilen ilk gaye olmadığı gibi, öncelikle ilgilenilen ve hedef ittihâz edilen bir Gaye de değildir. Bilâkis, bütün bunlardan önce, onları aşan bir hedef ve daha uzun boyutlu bir maksat vardır ki, bütün bu çeşitli gayeler ondan kaynaklanır ve diğer muhtelif gayeler onun üzerine kurulur. Böyle olunca, diğer herhangi bir hedefi gerçekleştirmeden önce, bu asıl gayenin hakkını vermek gerekir. O diğer hedefler, ilmî veya amelî, yahut dinî, veyahut da dünyevî olsun bu böyle yapılmalıdır... Bu öncelikli hedef ve uzun boyutlu gaye ise, Kur'an'a, onun Arapçanın en büyük kitabı oluşu ve Arapçadaki büyük edebî tesiri yönünden bakmaktır. Çünkü Kur'an, Arapçayı ebedileştiren, varlığını koruyan, kendisi de onunla birlikte ebedileşen ve Arapçanın medârı iffihârî ve kültür mirasının süsü olan bir kitaptır. Kur'an'ın bu özelliği, dinleri ve şahsî temayülleri ne olursa olsun, her Arapın bildiği bir husustur. Arap olduğunu hissettiği, Araplığın, kendisinin insanlar arasındaki aslı, ırkının da ırklar arasındaki ırkı olduğunu idrâk ettiği müddetçe bu böyledir. Bundan sonra, bir Arap, hıristiyan, putpe-rest, tabiatçı, dehri, dinsiz veya tevhide inanan bir müslüman olsun o Araplığı ile, bu Kitâb'ın Arapçadaki değerini, dildeki yerini mutlaka bilecektir. Bunun , Kitabın dini vasfı veya ondaki özel bir akideyi tasdik gibi hergangi bir inanç konusu ile ilgisi yoktur...Bu sâdece Araplarla ilgili bir durum da değildir. Nitekim, aslen Arap kanı taşımayan, fakat tarihin kendilerini

Araplara bağlamasıyla hayatlarını onlarla birlikte devam ettiren, din olarak İslâm'a râzî olmuş, yahut müslüman olmamakla birlikte, Araplarla karışıp, kanı onların kanı ile birleşmiş, sonra da Arapçayı kendi dilleri edinip, Onu, edebi hayatlarının esaslarından bir esas hâline getirmiş milletler için de bu böyledir. Hattâ, bu milletleri Arapçaya bağlayan bu sağlam bağlar, o kadar kuvvet kazanmıştır ki, Arapça onların edebi sanat dillerinin şahsiyetinde ana bir unsur ve köklü bir yön olmuştur. Böylece, Arapçanın en büyük Kitâbı olan Yüce Kur'ân, onların ilgilendikleri edebî araştırmalarda ve söz sanatının târihî kıymete hâiz eserleri arasında yerini almıştır.

İşte bütün bunlar, onların bu Kitâb'ı edebî bir araştırmaya tâbi tutmalarını gerektirmiştir. Bu araştırmayla onlar, bu araplıktan aldıkları unsurların köklerini anlamış olacaklardır. Bu araplık ister Neccâr Kabilesi araplığı olsun, isterse, bu araplıkla sonradan kaynaşmış ve ona, şahsiyetlerini yücelten, varlıklarını devam ettiren ve hayatlarına yön veren, güçlü, dinamik bir bağla bağlanmış olan toplulukların araplığı olsun... Kısacası, hâlis arap olsun, veya yukarıda geçen bağlarla Arapçaya sonradan bağlanmış olanlar olsun, hepsi de bu Yüce Kitâb'ı okuyacak ve onu edebî bir araştırmaya tabi tutacaktır. Tıpkı, muhtelif milletlerin kendi çeşitli dillerindeki, ana edebî eserleri araştırıp inceledikleri gibi...

Şüphesiz, bu Kur'ân gibi, Yüce bir eserin hakkında yapılacak olan bu edebî araştırma, bu sahada çalışanların, bu kitabın hakkını vermek için, her şeyden önce, yapmaları gereken bir araştırmadır. Onunla hidâyete kavuşmayı veya içindekilerden faydalanmayı düşünmeseler bile bunu yapmaları lâzımdır. Hattâ, bu araştırma, ondaki inançlara gönülleri yatmasa ve onu mukaddes bir kitap olarak kabul eden müslümanların dillerinden düşürmedikleri esasların aksini kabul etmiş olsalar bile, araştırmacıların, ilk önce yerine getirmeleri gereken bir görevdir. Çünkü Kur'ân, araştırmacı onun dindeki yerini kabul etsin veya etmesin, O, en mukaddes bir Arap edebî sanat eseridir.

Kur'ân hakkında, onun dinî değeri hiç nazarı itibâra alınmaksızın, bir sanat eseri seviyesinde yapılacak olan böyle bir edebî araştırma, bizim, ve bizimle birlikte, bütün arapların ve sonradan araplaşanların, önem verdikleri her gâye-yi geçmesi ve her maksatlarından önce gelmesi gereken, ilk hedef ve uzun boyutlu bir gâye olarak kabul ettikleri bir araştırmadır. Bilâhare, her maksat sâhibi ve her özel bir gaye peşinde koşan kimse, bu edebî araştırmanın hakkını verdikten sonra, artık, bu Kitâba kendi açısından eğilerek, ondan dilediğini alır, dilediğini iktibâs eder,

veyâhut da, Kur'ân'ın kendi ilgisini çeken, hukukî, itikâdî, ahlâkî veya sosyal reform vb. yönlerinden birisi üzerinde durabilir. İşte, ikinci derecedeki bütün bu maksatlar, ancak, bu eşsiz Arapça Kitâbın, sağlam, mükemmel ve onu açıklayıcı bir şekilde yapılan edebî araştırması üzerine bina edildikleri takdirde lâyıkıyla gerçekleştirilirler. İşte, bu araştırmaya biz bu gün "Tefsir" adını veriyoruz. Çünkü, Kur'ân'ın gayesinin ortaya konulması ve mânâsının anlaşılması ancak böyle bir araştırma ile mümkündür.

Hülâsa, bu gün Tefsir, -benim anlayışıma göre- programı doğru, bütün yönleri eksiksiz ve plânlaması uyumlu bir edebî araştırma ve inceleme demektir. Ve bu gün Tefsirin asıl maksadı sâdece ve sâdece edebî olmasıdır. Bunun ötesinde herhangi bir maksat ve değerlendirme ile aslâ etkilenmemelidir. Başka arzu edilen her türlü maksadın gerçekleşmesi de buna bağlıdır... İşte bizim bu gün Tefsire bakışımız ve ondan kasdımız budur. Şimdi, bu prensipten hareket ederek, bu araştırmanın nasıl yapılacağı ve metodunun ne olacağı gibi konuların açıklamasına geçebiliriz.

2 - Kur'ân Tertibinin Tefsirindeki Rolü

Tefsirde tâkip edilecek usulden önce, Tefsirin nasıl yapılacağı hakkındaki fikrimizi üzerine bina edebilmek için, tertip meselesi hakkında biraz düşünelim: Acaba, bu güne kadar hâkim olan-yukarıda temas edildiği gibi- usule uyup, biz de onu sûre ve âyetlerinin sırasına göre mi araştıralım, yoksa, başka bir tertip mi ittihâz edelim?

Kur'ân -bilindiği gibi- mevzulara ve meselelere göre tertip edilmemiştir. Dolayısıyla, onda, şu konuda veya şu meselede vârid olan hükümleri toplayan bâblar ve fasıllar da ayrılmamıştır. O, içinde, akâid esaslarını ihtivâ etmekle birlikte, ne akâid kitaplarının tertibi üzere, ne de, teşri esaslarını ihtivâ etmekle birlikte, Fıkıh kitaplarının tertibi üzeredir. Aynı şekilde o, Ahlâk, Târih, Kasas... vb. kitaplarının tertibi üzerine de değildir. Hatta, onun tertibi bazı din kitaplarının tertibine de benzemez. Meselâ, onlarda her olay için bir bâb ayrılmış ve her bâb-için bir başlık konulmuştur. Yine bir kimsenin hayatı târihî seyri içinde verilirken her safha için ayrı bölüm ayrılmıştır. Bundan başka, Kur'ân âyetlerinin ortaya çıkış târihlerini esas alan bir sıra üzerine de tertip edilmemiştir. Hülâsa, onda bütün bunlardan tamamen farklı bir tertip takip edilmiştir. Bu sebeble, onda pek çok konuya temas edilmiş; fakat, bunlardan sadece birisi bile bir yerde toplu olarak verilmemiştir. Dolayısıyla, bir olay başından sonuna kadar verilmediği için, bir konu, muayyen bir yerde tam olarak bulunamaz...

Zira, konular dağınık bir şekilde ve parça parça olarak verilmiştir. Nitekim, bir şer'î hüküm bir çok yerde geçmekte, bir itikâdî esâsa bir çok defa temas edilmekte ve bir kıssanın çeşitli sahneleri bir çok yere dağıtılmış bulunmaktadır.

İşte bu şekilde, tek bir sûrede muhtelif konulardaki âyetler okunur; bu arada, çeşitli maksatlara müteveccih ifâdelere rastlanır. Aynı konular başka surelerde de görülür. Aynı konu ile ilgili olanlar bir araya getirildiği takdirde bunlar bir bütün oluşturur ve konu hakkındaki fikir, bu muhtelif yerlerin bulunup incelenmesi ile tamamlanmış olur. Hiç şüphesiz, bu tertipte bir takım ilâhî hikmetler ve gayeler vardır. Kur'ân araştırmalı ile ilgili başka bir yerde, Kur'ân'ın tertibi konusuna temas ederken bu hikmetleri açıklamaya çalışacağım.

Biz burada, Kur'ân'ın tertibi konusuna, sadece bu vâkıanın Kur'ân'ın tefsiri yapılırken tâkip edilecek usule, mânâlarının ve maksatlarının anlaşılması için yapılacak olan araştırma ve incelemeye bir etkisi olup olmayacağı yönünden bakıyoruz. Nitekim düşünen bir kimse için, Kur'ân'ın sûre sûre, cüz cüz, yapılan tefsirinin Onun mânâlarının ve maksatlarının anlaşılması hususunda, derinlemesine ve isâbetli bir anlayışa pek imkan vermediği ortaya çıkar. Ancak, müfessir bir konuya gelince, o konu üzerinde özel olarak durur, konu ile ilgili Kur'ân'daki diğer âyetleri de tarayıp ortaya kor; böylece, mevzuu tamamlayarak, meselenin başı ile sonunu bir araya getirir ve dolayısıyla, konuyu bir bütün olarak anlamaya çalışırsa durum tabii değişir.

Meselâ, Bakara suresini inceleyen bir kimse, mü'minlerden ve onların hallerinden söz edildiğini görür, fakat ben zannetmiyorum ki bu kimse, 18.cüzde Mü'minin Sûresindeki âyetlerle bu âyetleri bir araya getirmeden doğru bir anlayışa sâhip olabilsin. Yine aynı şekilde, bu kimse, Bakara Suresi'nde münâfıklar ve hallerinden bahsedildiğini görecekler. Bunları da 28.cüzde geçen Münâfikûn Suresindekilerle beraber mütâlâa etmeden tam olarak anlayamaz. Yine, Bakara Suresi'ndeki Hz.Adem kıssası da ancak, Arâf, Hıcr, Kehf vb. gibi sûrelerde geçenlerle birlikte tefsir edilebilir.

Siz de takdir edersiniz ki, -Allah dâimâ doğruyu gösterecek- bir mevzuaya âit nasların hepsini anlamak isteyen bir kimse, bunların isâbetli ve derinlemesine olan manalarına ancak, onların başı ile sonunu, önceki ile sonrakini bilmekle ulaşabilir. Bu durum, naslar arasındaki zaman farkı arttıkça daha da önem arzeder. Özellikle, Kur'ân âyetleri arasındaki bu uzun zaman farkı gibi... Bilindiği gibi, bu ara, senelerce uzamıştır. Sonra, bu araştırmacı, naslarla ilgili bütün ilişkileri,

münasebetleri ve sebebi nüzulleri de bilmeye muhtaçtır. Zira bunlar, mânânın açığa çıkabilmesi için vazgeçilmez aydınlatici bilgilerdir...

Kur'ân'ın tertibinde, âyetlerin iniş sırası hiç göz önüne alınmamıştır. Bu sebeble, mekkî âyetler bazen medenî âyetlerin içine girip onları kuşatmış, yine medenî âyetler de mekkî âyetlerin içine girip onları kuşatmıştır. Bundan dolayı, Kur'ân surelerinin tertibine - muhtelif mushaf daki hangi tertip olursa olsun- bakıldığında, bu durumun, Onu anlamaya çalışan müfessirin ihtiyâcına uygun olmadığı görülür. Böye olunca, bu mevcut tertip, yeni bir bakışla, aynı konuyla ilgili âyetlerin özel bir tertibini gerektirmektedir. İşte, ancak böyle bir tertip, anlayışlı bir müfessirin, doğru bir kanaate ve gerçek mânâyâ ulaşabilmesi için göz önünde bulundurmaya ve nazarı itibâra almaya mecbur olduğu yukarıda zikri geçen çeşitli yönlerin önünü bize açabilir.

Hülâsa, Kur'ân'ın mushaftaki mevcut tertibi, konu birliğini bir tarafa bırakmış olup, bu hususu hiç nazarı itibâra almamıştır. Aynı şekilde, âyetlerin zaman içinde ortaya çıkış tertibi de terk edilmiş olup, bu husus da hiç dikkate alınmamıştır. Nitekim aynı şeyden veya aynı konudan ayrı ayrı yerlerde ve müteaddit defalar, durumun gerektirdiği muhtelif makamlarda söz edilmiştir. Bütün bunlar, Kur'ân'ın konu konu tefsir edilmesinin açık bir şekilde zorunlu kılmaktadır. Bunun için, âyetler taranarak, ciddi bir şekilde gözden geçirilip aynı konuda olanlar bir araya getirilecek, iniş sıraları, birbiri olan münâsebetleri, karşılıklı ilişkileri tesbit edilecek; sonra da bütün bunlar toplu olarak gözden geçirilerek, âyetlerin anlaşılmasına ve tefsirine girişilecektir. İşte bu şekilde yapılan bir tefsir, mânâyâ varmak için daha doğru bir yol ve onun tefsiri için de daha sağlam bir usüldür...Kur'ân'ın mevcut tertibi içinde, sûre sûre tefsiri ise, tek bir surenin ihtivâ ettiği muhtelif mevzulara parça parça değinmekten başka bir şey değildir. Sonra müfessir tabiatıyla, başka bir sûrede aynı konulara tekrar dönecektir. Bu konular hakkında, sadece mevzunun geçtiği ilk sûrenin tefsirini yaparken konu hakkında toplu bilgi vermeye çalışsa, bu takdirde o da, konuların tefsirine girişmiş olacaktır. Bundan başka, her konuda birbirinden ayrı ayrı olan bu uzun duruşları ile, sûrenin tefsirini terketmiş ve dolayısıyla eserini ihlâl etmiş olacaktır. Tek bir konuya, çeşitli sûrelerde, geçtiği her yerde, tekrar tekrar değindiği takdirde ise, kesintisiz, toplu ve derinlemesine inceleme yapılamıyacağından muzunun birliği de bozulmuş olacaktır.

Bu durumda -anlaşılan- en doğru yol, Kur'ân'ın konu konu tefsir edilmesidir. Mushaf-ı Kerim'deki tertibine göre, sûre, sûre, yahut, bö-

lüm bölüm tefsir edilmesi değil... Sonra, müfessirin, sûrelerdeki mânâ bütünlüğü, âyetler arasındaki münâsebet ve devamlılık hakkında bir takım fikirleri varsa, bunların da ancak, Kur'ân'daki bu muhtelif konuların tefsiri tam olarak yerine getirildikten sonra ele alınması uygun olur.

3 - Tefsir'de Edebi Metod :

Yukardan beri anlatılanlardan sonra, Arap olsun veya olmasın, Arapça ile, dil ve edebiyat açısından ilgisi olan kimseler için yerine getirmeleri gereken ilk görev, en büyük Arapça Kitap olan Kur'ân'ın *Edebi Tefsir*'ini yapmak olduğuna ve bu *Edebi Tefsir*'in Kur'ân'ın kısım kısım değil de, konu konu ele alması hülâsa, işte, tercih edilen bütün bu esas ve prensiplere göre, bu *Edebi Tefsir* Metodu iki safhali bir araştırma ile gerçekleştirilebilir. Nitekim, bütün edebi nassların araştırılmasında da en iyi usul budur (51). Bu iki safha araştırma da:

- A) Kur'ân etrafında yapılan araştırma,
- B) Kur'ân içinde yapılan araştırmadır.

Şimdi de bunları sırayla ele alalım :

- A) Kur'ân etrafında yapılan araştırma:

Bu da kendi içinde iki kısma ayrılır :

- a) Kur'ân'a yakın özel araştırma,
- b) Kur'ân'a uzak genel araştırma.

Bu ikinci tür araştırma, ilk bakışta Kur'ân'a uzak gibi görünse de, Edebi Metoda göre, Kur'ân'ın doğru ve tam bir şekilde anlaşılabilmesi için lüzumlu bir araştırmadır. Önce, Kur'ân'a yakın özel araştırmayı ele alalım:

- a) Kur'ân'a yakın özel araştırma:

Bu safhada, Kur'ân gibi Yüce bir Kitâp etrafında mutlaka bilinmesi gereken hususlar araştırılır. Zira Kur'ân, yirmi veya yirmi ve şu kadar senede ortaya çıkmış, sonra, muhtelif devirlerde ve çeşitli şartlarda toplanıncaya kadar senelerce parça parça olarak kalmış, toplanılması ve yazılması zamanın şartlarına uygun olarak epey uzun sürmüştü ve sonunda elimizdeki şeklini almıştır. Sonra, *Kur'ân'ın kırâatı* meselesi ve bu kırâatin dildeki gelişmelere uygunluğu... Zirâ, o devirlerde Arap Dili, İslâmî dâvâtin ve İslâm Devletinin teşvik ettiği ciddi kalkınmanın etkisi ile büyük gelişmeler göstermiştir. Şüphesiz ki bu kırâatla-

rın *Kur'ân Târîhi*'nde ve onun anlaşılmasında gayet açık etkileri olmuştur.

İşte bu, Kur'ân'ın nüzûlü, toplanması, kırâatı... vb. gibi konular, aşağı yukarı hicri altıncı asırdan beri, bir terim olarak, "*Ulumu'l-Kur'ân*" (52) ismi ile bilinmektedir. Bundan önce de pek çok müfessir, tefsirlerinin mukaddimelerinde bu konularla ilgili toplu bilgiler vermişlerdir. Tabii bu bilgiler, her müfessirin konuya olan ilgisi ve verdiği önem nisbetinde, gerek açıklama ve gerekse mevzuların hakkının verilmesi yönünden birbirinden farklı seviyelerde olmuştur. Tabiatıyla bu gibi bilgiler, edebi eser araştırmacıları indinde gerçekten lüzumlu, ve araştırılan metinlerin anlaşılması için mutlaka gerekli bilgilerdir. Ayrıca, bu gibi bilgilerle metin arasında verimli bir ilişki kurmak lâzımdır... Hattâ, Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için bu tür bilgilere olan ihtiyaç, bizzat eskilerin de hissetmiş oldukları bir ihtiyaçtır. Nitekim, *Suyûti*, "*el-Itkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eserinin mukaddimesinde şöyle demiştir : "Bu eserimi, yeni başladığım ve "*Mecmeu'l-Bahreyn ve Matlau'l-Bedreyn el-Câmiu li'Tahriri'r Rivâyeti ve Takriri'd-Dirâyeti*" diye isimlendirdiğim büyük tefsirin mukaddimesi olarak yazdım. Başarı ve hidâyeti yalnız Allah'tan niyâz ederim. (53). Bunun gibi, müfessirlerin çoğu, tefsirlerinin mukaddimelerinde, Kur'ân'ın nüzûlü, toplanması, kırâatlar....konularında az veya çok söz etmişlerdir.

Batılılardan da, bu konular üzerinde çalışanlardan, Kur'ân'la ilgili mevzular hakkında titizlikle durup müstakil eser verenler olmuştur. Nitekim, bu sahada en iyi eser verenlerden birisi, "*Geschichte des Qurans - Kur'ân Târîhi*" adlı eseri ile Alman *T.Nöldeke*'dir. Eserin tahkikinde ve ikinci baskıya hazırlanmasında, Alman âlimlerinden : *Schwally*, *Zimmern* ve *Bergstrasser* gibi bazı kimselerin de katkıları olmuştur. Edebiyat Fakültesi mezunu gençlerimizden biri, gayret ederek, fakültede bulunan Alman asıllı hocalarının ve onların dilini iyi bilen diğer hocalarının yardımıyla bu kitâbı tercüme etmiş, fakat maalesef araya bazı basit engeller girdiğinden eser neşredilememiştir. Halbuki, bu muâsır ilim adamlarının araştırmaları, adı geçen mevzularda ilmi titizlilik bakımından yeni boyutlar kazandırmıştır. Bu araştırmalar her ne kadar, bir takım ithamlardan âri değillerse de, bu kabil ilmi araştırmalarda mutlaka bulunması gereken temyiz ve tenkit ruhundan da yoksun değillerdir. Zirâ, bu araştırmalar, tefsirin yukarıda işaret ettiğimiz şekilde ele alın-

(51) Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. yazarın I.Fuâd Ü.Edebiyat Fakültesi'nde yazma olarak bulunan "*el-Edebu'l-Mısri*" adlı araştırması.

(52) Bkz.yazarın Edebiyat Fakültesi'nde hazırladığı *Ulumu'l-Kur'ân* Ders notları. "yazma"

(53) *el-Itkân*, I.7.

bilmesi için zaruri olan araştırmalardır. Hattâ, Kur'ân etrafında, onunla yakından ilgili bu öze, araştırmadan nasibini almamış olan kimselerin tefsirle ilgili araştırmalara girişmeleri asla yakışık almaz. Çünkü, bir kimsenin, Kur'ân'ı doğru bir edebî anlayışla anlayabilmesi ancak, konu ile ilgili bu önemli bilgilerin ışığı altında mümkün olabilir.

b) Kur'ân'a uzak genel araştırma :

Kur'ân etrafında yapılan genel araştırma ve incelemelere gelince, bunlar da, Kur'ân'ın ortaya çıktığı ve yaşadığı maddî ve manevî çevre ile ilgili araştırmalardır. Zira Kur'ân, bu çevre içinde toplanmış, yazılmış, okunmuş, muhâfaza edilmiş ilk olarak bu çevrenin insanlarına hitap etmiş, onun dediklerini yerine getirerek kalkınmaları ve diğer Dünyâ milletlerine de tebliğ etmeleri için mesajını onlara sunmuştur. İşte bu sebeplerle, Kur'ân'ın ruhu, mizâcî ve üslubu araplara uygun bir yapıdadır: "*Kur'ân'ı arapça olarak, her türlü eğriliğinden uzak olarak (gönderdik).*"(54). O halde, Kur'ân'ın hedeflerine tam olarak nüfuz edebilmek, ancak, o şartları eksiksiz bir şekilde göz önünde canlandırabilmek ve arap ruhunu, arap mizacını ve arap zevkini inceden inceye tetkik edip tesbit etmekle mümkün olur (55).

İşte bundan dolayı, arabın bu maddî çevresinin tam olarak bilinmesinin lüzumu ortaya çıkmıştır. Bu çevre, onların, dağları, sıcaklığı, sahraları ve ovaları ile üzerinde yaşadıkları toprak; butulları, yıldızları ve yağmurları ile altında yaşadıkları gök; sıcaklığı soğukluğu, şiddetli ve hafif rüzgarları ile içinde yaşadıkları hava, çorak ve verimli, münbit ve münbit olmayan toprakları ve çeşitli bitki ve ağaçları ile tabiat....vs.dir.

İşte arabın bütün bu, maddî hayatı ile ilgili unsurların hepsi de apaçık bir arapça ile indirilmiş olan Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için zarûrî vasıtalar...Yine, bunlarla birlikte, Arabın mânevî çevresi -ki bu ifâdeden, içine alabileceği her şeyi kastediyorum- ile ilgili bütün bilgiler de gereklidir. Bunlar da, meselâ, onların derin mâzileri, bilinen târihleri, âile ve kabile nizamları, hangi derecede olursa olsun hükûmetleri, ne türde olmuş olursa olsun akideleri, bütün çeşitleri ile sanatları, bütün neveleri ve kolları ile her türlü işleridir... İşte, arapların beşeri hayatlarının üzerine kurulduğu bütün bu unsurlar da yine apaçık bir arapça ile indirilmiş olan bu Kur'ân'ın anlaşılması için zarûrî vasıtalar...dir.

Bu edebî araştırma ile, araplar ve araplık hakkında daha fazla, daha derin ve daha ince bilgiler edinilmek için çaba sarfedilip onun edebiyâtı sıhhatli bir araştırmaya tâbi tutulmak isteniyorsa hiç şüphesiz ki Kur'ân, bu edebiyâtın baş eseri ve atan kalbidir. İşte, bu edebî metodla Kur'ân'ın tefsirine girişen bir kimse, eğer o tefsire başvuran kimselerin ihtiyacını gerçekten karşılayabilecek bir çalışma yapmak istiyorsa, her şeyden önce, o günkü arap dünyasının bu maddî ve mânevî çevresi ile ilgili bütün bilgilerin her türlü malzemesini topladıktan sonra bu işe koyulmalıdır. Aksi takdirde, güvenilir bir edebî tefsir araştırması yapamaz. Bu sebeple şâyet biz, Kur'ân'da geçen bir arap teşbihini veya temsilini okuyor, bunların da aslı, yaşanmış bir hâdise veya bir iklim olayı, yahut, o devirde arap memleketlerinde bilinen canlı veya cansız bir varlıkla ilgili olup, biz bunlarla ilgili hiç bir şey bilmiyorsak ve yanımızda bunların özel bir tasviri yoksa, bu takdirde, biz bu Kur'ân'ı tefsir ediyoruz, yahut, çeşitli yönleriyle faydalanılmaya hazır edebî bir tarzla anlaşılmasına zemin hazırlıyoruz demeye hakkımız yoktur.

Yine, aynı şekilde, Kur'ân'da, *Hıcr*, *Ahkâf*, *Eyke*, *Medven* gibi yer isimlerini, *Semûd*'un yurtları ve *Âd*'in evlerini okuyup geçer ve bu yerler hakkında ancak bu dağınık işaretlerden başka bir şey bilmezsek bu durumda da Kur'ân'ın bu yerleri ve halkını vafedişini anladık veya, Kur'ân'ın o yerlerden ve o beldelerin halkından bahsetmesinden maksadının ne olduğunu idrâk ettik demeye hakkımız yoktur. Tabii bu durumda bütün bunlardan açık bir ders alamaz ve beklenen hikmet ve hidâyet de faydalı ve müessir bir şekilde gerçekleşemez!

Öyle zannediyorum ki, Kur'ân'ın indiği çevre ile ilgili bu tafsilâtı araştırmaları istememiz aslâ fazla bir şey değildir. Zirâ bu Kitap zaman itibâriyle semâvî kitapların en yenisi olup, indiği dil ise, hâlâ kullanılan canlı bir dildir ve yüz milyonlarca insan onunla konuşmaktadır. Edebiyâtı ise, sadece bir milletin edebiyâtı olmayıp kendisinin hayat hakkı olduğunu iddiâ eden bir çok milletin edebiyâtıdır. Sonra, bu dil bir çok lehçeler ve diller için de büyük bir kaynak dil olup, onların sıhhatli bir şekilde araştırılması da bu arapçanın araştırılmasına bağlıdır... Evet, Kur'ân'ın durumu bu olunca, Onun içinde indiği çevre hakkındaki bu araştırmayı istememiz fazla bir şey

(54) Zümer (39) : 28

(55) Kur'ân'ın kendisine göre, bir takım mânâları, uzun vâdeli ve sonsuz ömürlü bir takım insânî ve sosyal hedefleri vardır. Fakat bütün bunların hepsi, bu arap elbisesi ve arapça ifâdelerle insanlığa gelmiştir. O halde, bu araplığı bütün yönleriyle ve tam olarak bilmek o . na ulaşmanın ve onu bütünüyle anlamının yegane yoludur.

değildir. Zirâ, diğer dînî kitaplar, uzun asırlar farkıyla, Kur'an'dan daha eski olup onların indiği çevrelerle ilgili işaretler ortadan kalkmış, dilleri o kitapları terkedip kullanılmaz olmuştur. Fakat buna rağmen, bu dini kitaplarda bulunan canlı ve cansız bir varlık, bir hâdise, bir ilim, ne varsa hepsi hakkında tek tek araştırma yapıldığını; bunlardan birisi hakkında bilgi edinmek isteyen herkesin aradığı her şeyi bulabilmesi için büyük eserler ve doyurucu lügatlar hazırlanmış olduğunu görmekteyiz. Bunlara ilâveten, yine bu kitaplar hakkında, târihî, edebî, dînî, hukukî ve ictimâî derin ve mukâyeseli araştırmalar da yapılmıştır. Ayrıca, yine onlarla ilgili olarak yapılmış olan diğer terceme ve neşriyâttan da burada bahsetmiyorum. Bu da işin başka bir yönlü olup, şimdi onun sözü edilecek yeri, burası değildir. Fakat, bu son eksiklikle Arap dünyasının edebi eserleri arasında en değerli, en eski ve en sağlam olarak bilgi bir Kitâba karşı yapılmış olan bu araştırma kusurundaki günah, daha da büyümüşdür.

Buraya kadar, Kur'an'ın etrafında yapılacak olan inceleme ve araştırmalara kısa bir göz attık. Özetlersek, bunlar ya, nassın tahkiki, tam olarak tesbiti ve târihi seyrinin ortaya çıkarılması...ile ilgilidir; ya da, Kur'an'ın içinde ortaya çıkıp, kendisinden bahsettiği ve onun kelime ve evlerinde dolaştığı çevrenin bilinmesi ile ilgilidir. İşte bütün bunlar tam olarak yerine getirildikten sonra, Kur'an'ın bizzat kendisinin araştırılmasına geçilir:

B) Kur'an'ın kendisinin araştırılması :

a) Kelimelerin incelenmesi :

Bu araştırma, kelimelerin incelenmesi ile başlar. Araştırmacının bu sırada, kelimelerin mânâlarının zaman içinde gösterdiği değişimleri göz önünde bulundurması gerekir. Kelimelerin, zaman içinde meydana gelen bu değişikliklerden etkilenmesi, psikolojik ve sosyal olayların tesiri ve milletlerin medeniyetlerine etki eden unsurların durumlarına göre, nesilden nesile bir takım farklılıklar gösterir. Bunlardan başka, arapça kelimelere şu gelişmelerin de etkisi olmuştur. Bunlar, İslâm Devletinin kurulması ile sonuçlanan büyük askerî fetih hareketleri ile, arkasında büyük bir medeniyetin mirâsını bırakan, dînî, siyâsî ve kültürel kalkınma hareketleridir...Bu gelişmeler

sebebiyle arap dili, renkleri, kanları, mâzileri ve halleri birbirinden farklı muhtelif milletler arasında ağızdan ağıza dolaşmış ve yayılmıştır. İşte bütün bunlar, arapça kelimelerin hayatında tedrici, geniş ve uzun adımların atılmasını hazırlamıştır. Hattâ bu gelişmeler öyle bir seviyeye ulaşmıştır ki, bir edebiyâtçının bu Yüce Kur'an'ın edebi metnindeki kelimeleri, onların târihi seyrini ve onlarda, zaman içinde meydana gelen değişiklikleri tam bir şekilde nazarı itibâra almadan anlamaya kalkışması apacık bir hata hâline gelmiştir. Zirâ, bu gelişmelerin kelimelerin hayatına ve mânâya delâletlerine büyük etkileri olmuştur.

Bundan başka, bir araştırmacının, bu kelimelerin ilk olarak ortaya çıktıkları sırada ve onların ilk okuyucusu olan Resulullah (s.a.v.) tarafından okunduğunda, Onun etrafında bulunan kimselerin onlardan ne anladıklarını tesbit etmeye bilhassa dikkat etmesi gerekir (56). Bu husus, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Kur'an'ın ilmi tefsirine karşı duran ana prensiplerden birisidir.

Kur'an kelimelerinin mânâlarının anlaşılmasında birinci esas bu olunca, mevcut lügatlarımız da bu işe kolaylık sağlayıcı ve yardım edici bir durumda olmadıklarına göre, bu zor şartlar altında, kim bu sahada çalışmayı göze alabilir?. Nitekim, bu sahada sâhip olduğumuz en büyük lügatlardan, *İbn Manzûr el-Misri'nin "Lisânu'l-Arab"*ı bile, çağdaş lügatçıların dediği gibi, zaman itibarıyla birbirine uygunluk arz etmeyen bilgilerin bir araya getirilmesi ile yazılmış olan bir eserdir. Bu sebeple, eserde, birbirlerinden bir kaç asır farklı devirlerde yaşamış olan kimselerin metinleri yan yana zikredilmiştir. Meselâ, dördüncü hicrî yedinci asrın başlarında yaşamış olan *İbnu Dureyd* (Ö.H.321) ile, hicrî yedinci asrın başlarında yaşamış olan *İbnu'l-Esîr* (Ö.H.606) yan yana zikredilerek, birincinin dil ile ilgili sözleri ile, ikincinin dînî sözleri meczedilmeye çalışılmıştır...

Yine meselâ, "*el-Kâmûsu'l-Muhît*" bildiğimiz gibi, birbiriyle uyumu olmayan, ayrı ayrı ve birbirine zıt kültürlere âit bilgilerin özeti : akli felsefî bilgilerden, amelî tıbbî bilgilere...sonra, lügavî edebî bilgilere, oradan da itikâdî dînî bilgilere kadar vb...

Görüldüğü gibi, lâfızların zaman içinde gösterdikleri değişiklikler konusunda, sâbit olan bu

(56) Şüphesiz, Kur'an'ın edebiyete kadar geçerli oluşu ve onun hayata olan dâimî uygunluğu, onun yaşanan hayatla sıkı sıkıya bir ilişki kurmasını sağlamıştır, bu inkâr edilemez. Bütün bunlar yeni veya gelişen manaların anlaşılmasına da zemin hazırlamıştır. Fakat, işin bu kadarını inkâr etmemekle beraber biz, bu mânâlardan ancak şu şartları taşıyanların Kur'an'a nisbet edilebileceği kanatindeyiz. Bunlardan birincisi, bu mânâlar arapçaya mahsus bir dil hissi yoluyla anlaşılmalı; ikincisi ise, bu mânâlara intikâl yolu, kelimenin, Kur'an'ın ilk nüzûlü sırasında delâlet ettiği mânâ olmalıdır. Bu hususu daha geniş bir şekilde ve misâllenendirerek anlatmak için burası maalesef müsâit değil.

gerçeğin tahkik edilmesi için, lügatlarımızın, hiç bir surette yardımcı olacak bir durumları yoktur...Şu halde, bir Kur'ân müfessirinin önünde, Kur'ân kelimelerinden birisinin ilk mânâsını öğrenmek istediği zaman, bunu için, bizzat kendisinin bir araştırma yapmasından başka bir seçenek yoktur. Bu çalışma kısa veya uzun, ne kadar bir zamana mâl olursa olsun, bu gün için mümkün olan şey sadece budur. Kelimelerin iş-tikâkını ve onlarda tedrici olarak meydâna gelen değişiklikleri ihtivâ eden, lügavi mânâlar kendine âit bir tertib üzerine, ıstılâhî mânâlar da ortaya çıkışlarına göre guruplara ayrılmış olan bir lügata sâhip oluncaya kadar da bu böyle devâm edecektir... Bu durumda, hâliyle, müfessirin tefsirini yapmak istediği kelimeyi dil açısından incelemekten başka yapacağı bir şey yoktur. Tabiatıyla, o bunu lügavî mânâları, diğerlerinden ayırd etmek için yapacaktır. Sonra da, lügavî mânâların zaman içindeki değişimine bakarak, zannı gâlibine göre bunları bir tertibe sokacak, en eskiyi, eskinin önüne almak suretiyle bir sıraya koyacaktır. Bu çalışma, kelimenin lügavi mânâsı nakkında bir tercihe varıncaya kadar, yâni o mânânın Kur'ân'ın o âyetini aranın ilk duyduğu zamanki bilinen mânâsı olduğuna kanaat getirinceye kadar -güçü yettiğince- devam edecektir...Müfessir bu inceleme ve yarımı yaparken dillerin kökleri ve birleriyle olan ilişkileri hakkındaki yeni araştırmalardan da -imkan nisbetinde- haberdâr olmalıdır. O bu suretle, kelime aslen arapça bir kelime mi, yoksa arapçaya sonradan mı girmiş, eğer böyle ise hangi çevreden gelmiş, ilk mânâsı ne imiş, bu konularda kesin bir kanaata varır...O, bu esnâda, lügatlarımızın, türetme ve irtibatlandırma zorlama yoluna giderek, her kelimeyi ille de, lâfız itibâriyle ona benzeyen arapça bir köke bağlamak hususundaki aşırılıklarını da dâima göz önünde bulundurmalıdır...

Müfessir böylece, kelimenin lügavî mânâsının araştırmasını bitirdikten sonra onun Kur'ân'da kullanıldığı mânânın tesbitine geçer. Onun Kur'ân'da geçtiği yerlerdeki mânâlarını araştırır. Böylece, o kelimenin Kur'ân'da kullanıldığı mânâlar hakkında bir neticeye vararak bakar: acaba o kelime çeşitli târihlerde ve çeşitli münâsebetlerde aynı mânâda mı kullanılmış; yok eğer durum böyle değilse, Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde kullanıldığı mânâlar nelerdir ? İşte müfessir bu suretle, bir kelimenin lügavî mânâsından veya mânâlarından, Kur'ân'da kullanıldığı mânâ veya mânâlara ulaşır. Ve işte bütün bu araştırmalar neticesinde, o kelimenin geçtiği âyetteki yerinde ne mânâyâ geldiğini gayet emin bir şekilde tesbit ederek tefsirini yapmış olur.

er-Râğib el-İsfahânî, yaklaşık bin sene önce, Kur'ân kelimelerinin mânâlarını, hazırladığı özel

bir lügatta vermeye çalışmış ve bu eserinde yukarıda bizim anlatmaya gayret ettiğimize benzer veya aslî fikir bakımından ona biraz yakın bir itina göstermiştir. Buna rağmen yine de o, lügavî takibi tam yapmamış, Kur'ân'la ilgili araştırmanın tam hakkını vermemiştir. Bütün bunlarla birlikte, o, çeşitli diller ve bu diller arasındaki karşılıklı ilişkiler hakkında onun zamânından bu güne kadar yapılmış olan araştırmalardan da tabiatıyla mahrumdur. Ancak, yine de onun bu eseri, sonradan gelenleri utandıran bir ilk çekirdek çalışmadır. Özellikle, bu asrın şu iddialı ilim adamlarını utandırmalı ve üzmeli ki, hâlâ ellerinde bu eksik, hattâ iptidâî Kur'ân lügatından başka bir lügatları yok. İnşâallah ilerde, bu edebî tefsir metoduna bağlı kalmak suretiyle, en büyük arapça kitap olan Kur'ân'ın yeniden hayat bulması için gerekli olan bu lügatın daha da geliştirilmesi, ve başka yeni lügatların yazılması beklenmektedir.

b) Terkiplerin incelenmesi :

Edebi metodla Kur'ân'ı tefsir etmeye çalışan müfessir, bu şekilde, önce kelimeler üzerinde durduktan sonra, terkiplerin incelemesine geçer ve bu hususta -şüphesiz- *Nahiv*, *Belâğat* vb. edebî ilimlerin yardımına da baş vurur. Fakat bunu yaparken onları sâdece yardımcı bir unsur olarak kullanır; yoksa eskiden yapıldığı gibi, meselâ tefsirden asıl gayesi *Nahiv İlmîne* hizmet etmek veya tefsirini bir *Nahiv* kitabı hâline getirmek değildir. Bilâkis bu ilimler onun için sadece, mânânın açıklanması ve belirlenmesi için kullandığı âletlerden bir âlettir. Bunlarla o, aynı âyetlerde gelen muhtelif kırâatların mânâ itibâriyle nasıl ittifâk ettiklerini ve Kur'ân'ın tamâmında, birbirine benzer kullanışların aynı mânâda nasıl buluştuklarını incelemiş olur.

Sonra, onun terkiplere *Belâğat* açısından bakışı, sadece, muayyen bir belâğat ıstılâhının tatbiki ile ilgilenen bir vasıflandırma bakışı olmayıp; bundan maksadı da, âyetteki belâğat sanatının şu şekilde, bu olduğunu tercih etmek; yahut da, âyeti, belâğat konularından bir bölümünün altına sokup diğerine sokmamak da değildir !! Aslâ, bunlardan hiç birisi değil, bilâkis onun terkiplere Belâğat açısından bakışı, onlara edebî sanat yönünden bir bakış olup, maksadı, Kur'ân'ı üsluptaki söz güzelliğini ele alıp, bu güzelliğin bilgilerini ortaya koymak ve ince bir edebî zevkle onun kısımlarını açığa çıkarmaktır. Bunun için o, arapça terkiplerin özelliklerini inceden inceye tetkik eder ve buna ilâveten de, terkiplerde ve Kur'ân üsluplarında derin incelemelerde bulunur. Tabii, onun bunlardan gayesi, Kur'ân'ın diğer arapça eserler arasında kendisine has özelliklerini tesbit etmek, hattâ, Kur'ânî ifâdedeki sanatları, tek tek, konu konu, ortaya koymak; böylece, her

edebi sanatta, Kur'ân'ın hususiyetlerini; ve güzelliklerini ortaya koyan bütün meziyetlerini gözler önüne sermektir.

Her ne kadar, bütün bunlar bir kaç cümleyle veya bir kaç satırla talep edilip anlatılabiliyorsa da, onları bizzat tatbik etmek elbette aynı kolaylıkta ve kısa zamanda olmayacaktır. Zirâ bu, ancak edebi ve belâğî bir ıslah hareketi ile mümkündür ki, öyle zannediyorum edebi çalışmalar artık bu yöne yönelmiş ve inşaallah ilerde iyi bir merhaleye ulaşacaktır. Böylece, edebi çalışmalar, Kur'ân'ın bu edebi Tefsirindeki ıslah hareketinden istifâde edeceği gibi, bu ıslah çabasının bizzat kendisi de Kur'ân tefsirini ele alması dolayısıyla faydalanmış olacaktır.

Edebi ıslah hareketi hakkındaki sözümler böylece bittikten sonra, şimdi de, bu arada uyulması gereken bazı hususlara işâret edelim:

4 - Psikolojik Tefsir :

Belâğat'la *Psikoloji İlmi* (57) arasında, bir ilişki olduğu hakkında, artık yerleşmiş olan kanaat, Kur'ân'ın psikolojik icâzı olduğunu söyleyebilmeye zemin hazırlamış ve yine bu durum, Kur'ân için mümkün olduğunca geniş tutulması gereken psikolojik bir tefsire olan ihtiyâcın da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu mümkün olduğunca geniş tutulacak olan araştırma ile, Kur'ân'ın ele aldığı şu sahalarda insan ruhunun ilimce bilinen esrârengiz hareketleri incelenecektir. Bu sahalara : Kur'ân'ın *dfnâ* davetleri, *itikâdî münâkaşaları*, vicdanları ve kalpleri terbiyesi, halkın eskiden gönül verdiği, eski nesillerden ve atalarından *tevâris* ettikleri şeyleri yok edip, kendisinin *imânâ* davet ettiği şeyleri hoş göstermesi, eski yerleşmiş inançların köklerini yıkması...

Kur'ân, bütün bunları bir araya getirip nasıl ustalıkla halletmiş, ayrıca bunu yaparken, bu *vicdânî* isteklerde ve *kalbî* arzularında hangi psikolojik gerçekleri kullanmış ve *dâvânın* başarılı olmasında ve Allah'ın kelimesinin üstün kılınmasında bütün bu kurallara uyulmasının ne gibi faydaları olmuştur ?..

Psikolojik Tefsir, söz sanatı ile, insan ruhunun sıkı bir ilişki içinde olduğu ve her çeşidi ile, bütün sanatların -ve bu arada edebiyâtın- insan ruhunun bulduğu şeylerin tercümesinden başka bir şey olmadığı esâsı üzerine *binâ* edilecektir..Bu husûsa, *Belâğî* sanat araştırmaları konusundaki bir yazımızda temas etmiştik...O bakımdan bura-

da şunu söylemekle yetineceğiz : Kur'ân'ın *mânâ*larda psikolojik işâretler, müfessirler arasındaki derin ve çok yönlü ihtilâflara belki de daha kesin bir çâre olacaktır. Bilindiği gibi, onlar bu ihtilâflar için, bir çok nazarî deliler, mantıkî kıyaslar toplamışlar, bir çok irap ihtimallerini ve edebi sanat ruhundan uzak ve karışık nahiv kâidelerini, yahut da, kuru beyânî gayretleri, hattâ değersiz *Sofizm** nazariyelerini birbirleriyle karşılaştırmışlardır...Misâl olarak, şu âyetlerin tefsirine bir bakınız : *Şuarâ Suresi âyet: 193-195 (râzî tefsiri, VI/541-543 Bulak baskısı)* bunu *Zemahşeri*'nin tefsiri ile karşılaştırmış: bkz. aynı âyetler (*Keşşâf*, II/132, Bulak baskısı). Sonunda, iki eser arasındaki farkı ve *Zemahşeri*'nin âyetlere psikolojik bakış açısının konuyu nasıl açık ve net bir çözüme götürdüğünü göreceksiniz...

Binâenaleyh, *psikolojik mülâhaza*, âyetin dokusunu ve yapısını inceleyip, indirdiği havayı ve durumu tesbit ettiği zaman, ondan anlaşılan mânâyı apaçık ve parlak bir ufka yükseltir. Bu mülâhaza olmaksızın, *mânâ*, cılız ve basit olarak kalır, öyle ki, insan ruhu nerdeyse onunla tatmin olmadığı gibi, o, Kur'ân hedeflerinden birisi olmayı da lâayık değildir.

Psikolojik tefsirden söz etmemiz bize, *Üstâd İmâm*'ın -Allah ruhunu rahatlatmış- temas ettiği, tefsirle *Sosyoloji İlmi* arasındaki ilgiyi hatırlatıyor :

5 - Tefsir ve Sosyoloji İlmi :

Üstâd bu konuda şöyle der (58) : "Tefsir ancak beşerin çeşitli hallerinin bilgisiyle tamam olur. Bu sebeple, Kur'ân'ı araştıran bir kimsenin, çeşitli durumlarda ve devirlerde beşerin ahvâlini, kuvvet, zaaf, üstünlük, alçaklık, ilim, cehâlet, iman ve küfür gibi, muhtelif durumlarını meydana getiren sebepleri mutlaka incelemesi gerekir." İşte onun bu ifadeleriyle, adını koymamış olsa *Sosyoloji İlmi*ni kasdettiğiniz anlıyoruz. *Mamâfih*, o bu sözlerine daha sonra şöyle devam eder : "Yine onun, bu büyük âlemin ulvî ve süflî çeşitli hallerini de bilmesi gerekir. Bu sebeple o, bu konuda daha pek çok bilgilere muhtaçtır. Bunların en önemli olanlarından birisi de çeşitli dalları ile *Târih İlmi*'dir."

Her ne ise, bizi ancak, Kur'ân'ın edebî anlayışı için gerekli bilgiler ilgilendirmektedir ve bu anlayış, Kur'ân'dan elde edilecek faydaların başında gelmektedir. Sonra, bunun ardından, halkın hidâyeti, yahut durumlarının ıslahı veyahut

(57) Bkz. "el-Belâğâtü ve *İlmü'n-Nefs*" yazarın araştırması, Edebiyat Fakültesi Dergisi, cilt : 4, cüz : 2, 1939.

* Antik Yunan Felsefesinde "Bilgicilik" akımı.

(58) *Tefsiru'l-Fâtihâ*, mukaddime, s. 16.

da onlar için hükümler koyma gibi diğer hedefler gelir. Tabii bütün bunların, yukarıda genel vasfını verdiğimiz edebî araştırmanın sağlam temelleri üzerine oturması gerekir. Daha sonra, yukarıda da zikrettiğimiz gibi, psikolojik tercihler de bu araştırmanın yardımına koşar. Bazen de, diğer hedeflerin gerçekleştirilmesi için *Sosyoloji* ve diğer ilimlerle de ilişki kurulur.

Buraya kadar, imkân nisbetinde, tefsirde, *Edebî Tefsir Metodu* ve bu metodun yüce hedefleri hakkında bilgi vermeye çalıştım. Edebî bir araştırma ve benzerleri için, bu ince ve hassas metodu her izâh edişimde aslâ unutmadığım bir hususu size tekrar hatırlatmak istiyorum. Bunu bana çok görebilecek olanlara derim ki, bu hedeflerin gerçekleşmesi için adımlarımızı ağırlaştıran, araştırmamızın meyvelerini geciktiren, bize eksiklik duygusu veren ve kınamaları üzerimize çeken engeller ne kadar çok olursa olsun, gerçeğin kendisi ta budur ve yapılması gereken de bundan başka bir şey değildir. Binâenaleyh, kâmil bir yeterliliğe ve tam bir güce sâhip olduğumuzu zannederek kendimizi ve gelecek nesilleri aldatmamak için,

bu hakikati devamlı dile getirmeyi tercih etmemiz bizim için daha uygundur. Kâmil bir yeterliliğe sâhip değilsek te eksikliğimizin şuurunda olmamız, bizim için aslı olmayan bir yığın bilgiden daha iyidir... Bu metoddan istediğimiz, imkânsız veya gerçekleşmesi çok uzak olan bir şey değildir. Zâten bu ihtiyacı, genel olarak bizden öncekiler de hissetmişler ve bu sahada Kur'an'la ilgili bazı çalışmalarda bulunmuşlardır. Bilâhare, sonra gelenler de bu metodu tamâmiyle, edebî ve dîni kitapları için kullanmışlardır. Biz de aslâ onlarla bunların arasında kaybolan âcizlerden olmayacağız "

Son olarak...bu makâle, -ekseriyeti itibâriyle- çok kısa bir özet ve çeşitli fikirlere işâret edip geçen bir hülâsadan ibârettir. Gâyesi, tefsirle meşgul olanlara araştırma ve incelemeleri ile ilgili geniş ufuklar açmaktır. Eğer her okuyucu bu makâlede ihtiyaç duyduğu şeyi bulamadı ise, ben ne yapayım ? " Çünkü, tabiatıyla bu makale, konuyu her şeyiyle tam olarak verme yeri olmadı...

Emîn el-Hûlî

KAYNAKLAR

(Dipnotlarda işâret edilen kaynaklara ilâve olarak Yazar Emîn el-Hûlî'nin şu eserleri :)

1. *Medhalun li-Dersi't-Tefsir ve Beyânu'l-Menhecû'l-Câmîyyi fih*, Edebiyat fakültesi Araştırmaları, (Yazma).
2. *Dirâsâtün li-Ba'dı Mevdûâti'l-Kur'âni ke-Kassasihî ve Emsâlihî ve Teşbihihî... vs.*, Edebiyat Fakültesi, (yazma)
3. *Ahlâku'l-Kur'ân - ve Min Hedyi'l-Kur'ân*, Dil önceliklerinden ve öncelikle Kur'an'ın edebî havasından esinlenerek Psikolojik ve Sosyolojik bir metodla hazırlanmış elli küsur radyo konuşması. Bu konuşmalardan on küsur kadar; Mısır Radyosu Dergisi'nin 1941-1942 seneleri arasındaki sayılarında neşredilmiştir.

ÖZÜR :

Bu makâlenin geçen sayıdaki kısmında elde olmayan sebeplerle meydana gelen baskı hatâlarının aşâğıdaki şekilde düzeltilmesini okuyucularımızdan özür dileyerek ricâ ederiz.

Sayfa: 33, I.sütun 8 ve 9.uncu satırlar : "Öyle zannediyorum ki, bütün bunların kaynağı Kur'an'ın" tevîl" kelimesini kullanması, sonra..."

Sayfa: 33, I.sütun, I.paragrafın sonu : "...teş-

kil etmekte ise de, onun buna işâret ettiğini görmemekteyim."

Sayfa: 35, I.sütun, 4.üncü paragrafın son cümlesinden önce şu cümle ilâve edilecek : "Bu tarik ise, İbn Ebi Hâtem, ondaki (Taberî Tefsirindeki) rivâyetlerin dâimâ en sağlamlarını çıkartmak istediğinde, onun bu yolla gelen hiç bir rivâyeti almadığı bir tariktir.* "

* el-İtkân, II/224.